

С.В. Абросимова

Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ В СОЦІАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено творчі та дружні взаємини академіка Д.І. Яворницького з представниками різних соціальних верств Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. і визначена роль вченого в культурно-громадському русі того часу. У дослідженні використано комплекс нових джерел з епістолярної спадщини Д.І. Яворницького.

Незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття життя і творчість видатного українського історика академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) досить активно вивчалися, в біографії вченого залишається ще багато білих плям, які потребують глибокого дослідження, а окремі факти – корегування чи уточнення. Актуальним залишається й створення комплексної наукової біографії Яворницького.

В контексті «нової біографічної історії» («чи персональної історії»), у фокусі якої історія одного життя в усій його унікальності й повноті [18], індивідуальні біографії вивчаються на новому методологічному рівні, зокрема на основі мікроаналізу [34], що передбачає увагу дослідників до середовища та мікросоціуму персонажа, його дружніх і творчих стосунків тощо [20; 26; 37]. Як відзначив провідний український вчений у царині теоретичної біографістики В.С. Чишко, одним з методологічних здобутків історичної біографічної традиції став «аналіз середовища та оточення особи для повноти зображення. Особа не вихоплюється з контексту епохи, навпаки, з'являються ідеї, що вона є результатом впливу середовища та оточення» [37, с. 30].

Розробка повномасштабної наукової біографії Яворницького актуалізує створення поліфонічної «картини» його життя. В цьому плані на особливу увагу заслуговує дослідження творчих та дружніх стосунків вченого, у контекст яких входили представники різних соціальних верств України, Росії та інших країн і регіонів, де жив і працював вчений.

В даній статті висвітлюється взаємовплив між Яворницьким і пред-

ставниками різних соціальних верств Наддніпрянщини кінця XIX — початку XX ст., де вчений прожив останніх 35 років свого життя (з 1905 р.), а його дослідження тривали тут понад півстоліття (з 1883 р.) Вивчення цього питання сприятиме не тільки подальшій розробці біографії історика, але й більш глибокому висвітленню соціальної історії та історії культурно-національного і громадського руху Наддніпрянщини у зазначений період.

Контекст взаємостосунків Яворницького складався з «мозаїки» його стосунків (мікро-контекстів) з конкретними особами чи співтовариствами того часу. Дослідження цих мікро-контекстів дозволить «пожвавити», «олюднити» біографію вченого, виявити нові факти в його приватному житті й творчості, зрозуміти мотивацію тих чи інших його вчинків тощо. Саме в цих мікро-контекстах, у спілкуванні однодумців народжувалися різні ідеї, ініціативи, почини, проекти, створювалися товариства, асоціації, партії. Дослідження міжособистісних стосунків «наповнює» соціальний контекст того чи іншого ареалу конкретними особами, і ми бачимо не якусь соціальну масу, а конкретних людей.

Широчінь наукових інтересів, тривале і насичене творче життя, специфіка дослідницьких методів, викладацька діяльність, активна громадянська позиція і популяризація історичних знань серед широкого громадського загалу, відкритість натури, хист оповідача, образність мови й, нарешті, те, що називають харизмою — все це сприяло встановленню широких контактів Яворницького з різними співтовариствами, громадськими, науковими і культурними організаціями, активному спілкуванню вченого з друзями, колегами, знайомими, студентами, представниками соціальної та інтелектуальної еліти, службовцями, священиками і простими селянами.

В науковій літературі (передусім у матеріалах конференцій, присвячених ювілеям Яворницького, в наукових збірниках Дніпропетровського історичного музею, Дніпропетровського національного університету, Національного гірничого університету та ін.) вже висвітлювалися стосунки Дмитра Івановича з багатьма вченими, громадськими діячами, митцями України, Росії та інших держав, з родичами та друзями, а також з різними товариствами, участь вченого у тих чи інших культурно-громадських починах тощо [3; 5; 7; 16; 25; 29; 30]. У дослідження цього питання зробили внесок передусім дніпропетровські (С.В. Абросимова, В.М. Бекетова, В.В. Буряк, Н.Є. Василенко, Б.О. Галь, Г.А. Голубицька, І.М. Єлінов, В.Б. Єфимов, О.І. Журба, В.М. Заруба, В.В. Іваненко, І.Ф. Ковальова, М.П. Ковальський, О.О. Колпакова, І.О. Кочергін,

В.І. Лазебник, А.І. Перкова, О.В. Піщик, В.П. Платонов, В.С. Савчук, С.І. Світленко, К.О. Тележняк, І.М. Тимофєєва, Т.М. Цимлякова, М.П. Чабан, В.В. Ченцов, Н.Г. Чередник, Т.І. Шапаренко, І.М. Шаповал, Г.К. Швидько, І.І. Яременко та ін.) запорізькі (А.В. Бойко, О.Є. Борисенко, Б.А. Бровко, В.Ю. Карасенко, Н.Ю. Чернік та ін.), київські (М.М. Шубравська, С.І. Білокінь, Л.В. Іваннікова, Ю.А. Мищик, П.С. Сохань, І.Ю. Тарасенко, В.І. Ульяновський та ін.) дослідники, а також одеський вчений і письменник Г.Д. Зленко.

Основним джерелом у висвітленні заявленої теми став комплекс листів з епістолярної спадщини Яворницького, який складається з опублікованих [10–13] та таких, що чекають на публікацію. Переважна більшість епістолярної спадщини вченого (понад 6000 листів) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї [9]. Варто підкреслити значення епістолярних джерел (его-джерел) не тільки у персонологічних та біоісторіографічних дослідженнях, але й у дослідженнях людських стосунків. Саме у приватному листуванні в усій повноті віддзеркалюється неповторна привабливість цих стосунків, духовний світ людини, заповітні думки, сприйняття і оцінка подій, повсякденне життя, побутові подробиці тощо. Невипадково листи називають «людським документом епохи». Окрім того, листи являють собою своєрідну форму діалогу та дискусій між дописувачами. В листах обговорювалися актуальні проблеми українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В ансамблі людських стосунків Яворницького його взаємини з певними особами посідали досить вагоме місце і мали для нього доленосне значення. Уродженець Слобожанщини, Дмитро Іванович своє творче життя і наукову діяльність міцно поєднав з Наддніпрянською Україною. Його головний науковий інтерес – історія запорозького козацтва – спрямував вченого на комплексне дослідження тих територій, де свого часу розташовувалася Запорозька Січ. Починаючи з 1883 р., протягом багатьох років Яворницький мандрував теренами передусім Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Полтавської губерній, розшукував запорозькі старожитності, здійснював топографічні та археологічні розвідки, записував народні пісні, легенди, прислів'я про козацьку давнину від місцевих старожилів. У приватних колекціях нащадків запорозької старшини, передусім Лівобережжя, а також в церквах та монастирях Катеринославщини знаходив дослідник пам'ятки козацької старовини та інші раритети.

Особливо активні й тривалі дослідження, що виявилися досить плідними, вчений розпочав на Катеринославщині – в самому серці ко-

лишнього Запорозжя, де в курганах, в приватних колекціях і архівах зберігалися залишки старовини, а в усній творчості місцевої людності — перекази про легендарне минуле степових лицарів. Вхідження Яворницького в соціальний контекст Наддніпрянської України ініціювалося, в першу чергу, його науковими інтересами й тому розпочалося із знайомства з представниками місцевої інтелектуальної та соціальної еліти, які були знавцями ріднокраю, сприяли його дослідженням порадами, консультаціями і навіть коштами, допомагали в розшуку джерел, знайомили з місцевими старожилами тощо. Власники маєтків надавали вченому можливість проводити археологічні розкопки на своїх землях (часто поміщики самі запрошували вченого провести розкопки з метою формування приватних колекцій, бо того часу відбувався справжній колекційний бум, було вельми модним мати приватний музей), досліджувати їхні колекції, користуватися родинними архівами і бібліотеками.

Приватне листування вченого свідчить, що ще у 1882 р. Яворницький познайомився з катеринославським фольклористом, етнографом і громадським діячем Г.А. Залюбовським (1836—1898) [13, с. 72, 146], а у наступному 1883 р. зустрічався з поетом і фольклористом І.І. Манжурою (1851—1893), який приїздив до Харкова, щоб запропонувати Історико-філологічному товариству свою збірку українських пісень.

Серед катеринославських інтелектуалів, з якими в першу чергу познайомився Яворницький, передусім треба відзначити викладача духовної семінарії Г.І. Маркевича (саме у нього вчений згодом придбав у Катеринославі земельну ділянку, на якій побудував власний будинок), фольклориста, історика і педагога з Олександрівська Я.П. Новицького, підприємця, мецената, колекціонера і краєзнавця О.М. Поля, письменника і видавця М.В. Бикова та ін.

Знайомство Яворницького з Я.П. Новицьким (1847—1925) [4; 24], що відбулося десь у 1882 р., незабаром перетворилося на міцну тривалу дружбу [17]. Великий знавець місцевого краю, Я.П. Новицький прислужився Яворницькому в історико-географічному вивченні регіону [10, с. 377—406]. Ще більше зміцніла їхня дружба і творча співпраця, коли Яворницький остаточно переїхав до Катеринослава (1905 р.), де обіймав посаду директора музею ім. О.М. Поля. Я.П. Новицький вельми прислужився у формуванні музейного зібрання пам'ятками запорозької старовини. Окрім того, вони співпрацювали в Катеринославській губернській архівній комісії, що являла собою місцеве історичне товариство [19], і активно друкувалися в її «Летописи» [23].

Знаковим для Яворницького виявилось знайомство з видатним міс-

цевим діячем, Колумбом Придніпров'я, підприємцем, меценатом і колекціонером О.М. Полем (1832–1890) [21; 22; 28], приватний музей якого Дмитро Іванович вважав одним з найкращих в Україні й пам'ятки якого він плідно використовував у своїх дослідженнях [43, с. 69, 71].

Окрім зібрання О.М. Поля, Яворницький ознайомився з колекцією одного з найвпливовіших можновладців Катеринославщини, гофмейстера Двору, маршалка губернського дворянства, мецената і колекціонера Г.П. Алексеєва (1834–1914) [6]. Колекції Г.П. Алексеєва були розміщені в родинному маєтку в с. Котовці Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.) [2]. Поряд з колекціями В.В. Тарновського в Качанівці та О.М. Поля в Катеринославі, Яворницький вважав колекцію Г.П. Алексеєва найкращим зібранням запорозьких пам'яток [43, с. 107] в Україні. Знайомство з Г.П. Алексеєвим також перетворилося на міцну дружбу. Дмитро Іванович був завсідником в Котовці, де відпочивав і працював, проводив археологічні розкопки, користувався унікальною бібліотекою, допомагав поповнювати колекцію. Неодноразово Г.П. Алексеєв морально і матеріально допомагав Яворницькому: сприяв влаштуванню історика в Середній Азії [8, арх. -11564; 12, с. 14, 15], захисту магістерської дисертації в Казанському університеті [12, с. 24]. Влітку 1892 р., коли Яворницький вже перебував у Ташкенті, Г.П. Алексеєв клопотався стосовно влаштування вченого на посаді редактора «Екатеринославских губернских ведомостей» [12, с. 16]. Під час перебування Яворницького в Середній Азії частина його бібліотеки зберігалася в помешканні Г.П. Алексеєва в Петербурзі [12, с. 18].

У Котовці Яворницький познайомився з представниками соціальної й інтелектуальної еліти Катеринославщини, службовцями і священниками, зокрема з протоієреєм Порфіром Базаряніновим; службовцем катеринославської казенної палати і фотографом С.А. Краснощоким. Листування Яворницького з С.А. Краснощоким дає можливість нам уявити атмосферу, що панувала в котовському співтоваристві й встановити склад його учасників. Захоплений дослідженнями Яворницького, С.А. Краснощоків допомагав вченому проводити розкопки в Котовці, фотографувати пам'ятки, зокрема портрет запорожця Опанаса Колпака [8, арх. -14462]. Від імені котовського товариства С.А. Краснощоків писав істориком в Ташкент, щоб він пам'ятав, що є ще в світі люди, котрим Дмитро Іванович «без рідні родич», й що вони «знов стануть горою», за котру схована нашому малому братові можна» [8, арх. -14463]. В листах до Яворницького С.А. Краснощоків постає як прихильник ідей народо-

любців, який намагався «употребить все силы, [чтобы] возможно более опроститься, сблизиться с тёмным меньшим братом-мужиком и в чём и насколько силы позволят помогать ему в его неведении, чем только буду в состоянии» [8, арх. -14472].

Можливо в Котовці познайомився і заприятелював Яворницький з родичем Георгія Петровича — генерал-лейтенантом О.М. Синельниковим (1850—?), який також належав до дворянської еліти Катеринославщини і був правнуком першого правителя (1784—1788) Катеринославського намісництва І.М. Синельникова.

Окрім того, вчений підтримував дружні стосунки із сестрами генерала О. М. Синельникова — О.І. Леоновою, С.М. фон Таль, із сином останньої від першого шлюбу — генерал-майором М.М. Комстадіусом [27]. Завдяки дружбі з представниками цієї родини в творчому доробку вченого з'явилися три спеціальні розвідки, присвячені І.М. Синельникову, і книга «История села Фалеевки-Садовой» [38—41], в роботі над якими Яворницький використав сімейний архів Синельникових (більше 1000 справ), зокрема щоденник їхнього родича О.В. Страхова (?—1830), «Записки» правнуки гетьмана Д.П. Апостола С.І. Селецької, а також матеріали, що їх надав історикові О.В. Васильєв (1831—?) — управляючий маєтком О.М. Синельникова в с. Іванівка Мелітопольського пов. Таврійської губ. На прохання О.М. Синельникова влітку 1897 р. Дмитро Іванович здійснив на кошти власника археологічні дослідження в його херсонському маєтку — с. Михайлово-Апостолово. Знахідки перевершили усі очікування (золоті скіфські речі) і у березні 1898 р. експонувалися в Ермітажі. Про дослідження в маєтку О.М. Синельникова Яворницький доповідав і на XI Археологічному з'їзді в Києві [42].

Особливо дружні стосунки склалися у Яворницького з М.М. Комстадіусом (1864—1917), який, з боку батька, належав до старовинного шведського роду і був нащадком гетьмана Данила Апостола. Генерал-майор лейб-гвардії гусарського полку, М.М. Комстадіус мешкав у Царському Селі, мав маєтності на Херсонщині, а в Сосницькому пов. Чернігівської губ. володів (як нащадок гетьмана Д.П. Апостола) с. Жуклею. В його родинному маєтку Фаліївка (на Херсонщині), де була чудова бібліотека і родинний архів, Яворницький неодноразово відпочивав і працював над своїми науковими творами. На прохання М.М. Комстадіуса, влітку 1891 р. Дмитро Іванович здійснив у Фаліївці археологічні розкопки, в яких йому допомагали: його друг — херсонський адвокат Л.К. Попов і вчитель з Олександрівського повіту І.І. Чайкін [1; 35]. Внаслідок проведеної роботи вчений написав книгу «История села

Фаллевки-Садовой» (С.Пб., 1892). Ця книга, як і 1-й том «Истории запорожских козаков» (С.Пб., 1892) Яворницького були надруковані на кошти М.М. Комстадіуса.

Серед впливових друзів Яворницького був зять Г.П. Алексеєва князь М.П. Урусов (1863—1918) — сенатор, предводитель дворянства Катеринославської губернії (1908—1917) і почесний голова Катеринославської ученої архівної комісії. Саме за його сприяння у 1903 р. в м. Володимирі (на Клязьмі), де М.П. Урусов був віце-губернатором, Дмитро Іванович видав двотомну збірку документів «Источники для истории запорожских козаков».

Окрім представників інтелектуальної й соціальної еліти, з якими вчений встановив контакти з метою реалізації своїх дослідницьких планів, він спілкувався з представниками інших верств суспільства. Вплив Яворницького на соціум виявлявся в широкій популяризації української історії шляхом дослідницької (книги та наукові і популярні статті), викладацької й лекційної діяльності та музейної (збирацької, експозиційної, екскурсійної) роботи. Впливу вченого на суспільство сприяв і його дослідницький метод — залучення до евристичної роботи широкого аматорського загалу, передусім представників міської та сільської інтелігенції: службовців, лікарів, вчителів, статистиків, управителів маєтків, студентів, а також священиків і простих селян, які розшукували пам'ятки старовини, записували пісні, легенди про минувшину. Зокрема, до фольклорних досліджень вчений залучав «великолепних дідів» (І. Соломаху, О. Лисенку, Дивниченку та ін.) з історичних сіл Капулівки та Покровського, що на Нікопольщині, доручав їм охорону могили кошового І.Д. Сірка. «Душевним другом» і «славетним бояном» називав вчений запорозького нащадка, сільського старожила Хому Провору (?—1897), від якого записав багато пісень і долею якого опікувався [13, с. 31].

Серед священиків особливо дружні стосунки склалися у Яворницького з К. Шараєм з Лоцманської Кам'янки, П. Базаряніновим з Котовки, В. Котляревським з Хандаліївки, А. Вержбицьким з Ордо-Василівки та ін.

За допомогою широкого аматорського загалу досліднику вдалося зібрати колосальне музейне зібрання, комплекс фольклорних матеріалів, упорядкувати тритомний «Словник української мови», врятувати від знищення тисячі пам'яток, які сьогодні активно вводяться до наукового обігу і являють собою репрезентативний джерельний масив у царині гуманітарних досліджень.

Тематика наукових і белетристичних праць Яворницького, художня

складова його творчої спадщини історика-митця, образна мова, натхненність і поетичність натури, дар оповідача — все це справляло на читачів і слухачів великий емоційний вплив і велике враження, мало ефект своєрідного «каталізатора» у пробудженні історичної пам'яті й національної свідомості. Як вчений-патріот, відомий історик і впливова особа, людина, яка ніколи не стояла осторонь пекучих проблем громадського життя, українського національно-визвольного руху, Яворницький активно залучався до культурно-громадської діяльності, до участі в тих чи інших заходах і товариствах. До його голосу прислухалися, на його допомогу розраховували. Він просив за політичних в'язнів, переховував у музеї учасників революційних подій 1905 р. Популярність Яворницького в Наддніпрянщині була настільки великою, що впливова княгиня В.Г. Урусова зверталась до нього за протезуванням, пояснюючи, що він «знає усіх людей в світі, не тільки в Катеринославі, але в усій губернії і в усьому краї, і в усій Росії, і живих, і мертвих» [8, арх. -20635].

Вчений виявив себе і як благодійник, жертвуючи гроші на підтримку українських часописів, спорудження пам'ятників Т.Г. Шевченкові, І.П. Котляревському, на ювілеї діячам української культури (М.В. Лисенкові, М.К. Заньковецькій та ін.), у фонд допомоги бідним учням, на допомогу хворим тощо [8, арх. -18947]. Половина коштів від публічних лекцій Яворницького (як наприклад, прочитаних 1904 р. в Бахмуті та Павлограді) завжди віддавалась на благодійність [12, с. 122].

Особливо активізувалася культурно-громадська діяльність Яворницького коли він оселився в Катеринославі, про що мріяв ще наприкінці 1885 р., бажаючи «приліпитись ... чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі». Пізніше, у 1890 р. це питання обговорювалося з Г.І. Маркевичем, який вів переговори про редагування Яворницьким «Екатеринославских губернских ведомостей» [13, с. 121, 166]. Нарешті 1902 р. вченого запросили на посаду директора Катеринославського музею ім. О.М. Поля, що саме тоді створювався з ініціативи Наукового товариства, стосунки з яким, в першу чергу з його головою професором В.В. Куриловим, виявилися досить складними [31].

Створення музею співпало з підготовкою до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі у 1905 р. [33]. Ці заходи сприяли зміцненню стосунків Яворницького з науковцями, громадськими діячами, представниками влади на Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині, де протягом 1902—1905 рр. вчений проводив дослідження в маетках В.Е. Бродського, П.О. Гана, В.С. Деконського, В.І. Канкріна, О.С. Левшина та ін., готуючись до цього наукового форуму і попов-

нюючи музейне зібрання [44]. Музейна справа сприяла встановленню дружніх стосунків дослідника з А.С. Синявським, Я.Г. Гололобовим, С.А. Бродницьким, М.В. Родзянком. В упорядкуванні й каталогізації музейних колекцій йому прислужилися В.І. Строменко, В.О. Бабенко, А.А. Скляренко, В.В. Данилов, пізніше — зберігачі М.Г. Сластіон, Т.М. Романченко та ін. Серед добровільних помічників і меценатів музею визначалися Г.А. Байдак, П.В. Гладкий, В.П. Гегело, родина Деконських, Я.П. Новицький, П.М. Сочинський, В.Я. Левенсон та ін.

Про науковий і громадський авторитет вченого в Наддніпрянській Україні свідчить його діяльність у Катеринославській вченій архівній комісії (тут вчений співпрацював з В.О. Бідновим, В.В. Даниловим, Д.І. Дорошенком, В.Д. Машуковим, Я.П. Новицьким, А.С. Синявським та ін.), в катеринославській «Просвіті» [14; 15], в редагуванні часописів «Запорожжє», «Добра порада», співпраця в просвітянському органі «Дніпрові хвилі», в провідних українських періодичних виданнях «Рідний край», «Рада», «Зоря» та ін., співробітництво з «Просвітами» і «Громадами» Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси та ін. міст, активна участь у боротьбі проти цензурного тиску на українське друковане слово, у шевченківських вечорах і ювілейних святах, що мали велике значення для об'єднання українського суспільства. Досить відомим є факт святкування 100 ювілею Т. Шевченка в Катеринославі, що відбулося тільки завдяки Яворницькому. Особисті стосунки і дружба об'єднували Яворницького з видатними просвітянами Наддніпрянщини, як-от: Т.С. Сулима-Бичихина, В.О. Біднов, Л.Є. Біднова, Є.С. Вировий, М.К. Вороний, Б.Д. Грінченко, М.А. Дмитрієв, Д.І. Дорошенко, Н.М. Дорошенко, А.Ф. Кашенко, К.Є. Котов, М.М. Коцюбинський, І.М. Труба, В.І. Хрінников, І.Л. Шраг та ін. [36].

За свої патріотичні почуття до України, за вірність обраній темі з історії Запорожжя, за активну громадську діяльність на користь українській справі вчений зазнав утисків — був позбавлений стипендії й права викладацької роботи. В українському суспільстві Яворницького вважали одним з тих людей, «котрі на своїх плечах винесли усі збитки й знущання, які робились над рідною Україною, культурою й мовою» [8, арх. -14961]. В унісон цим словам просвітянин з с. Мануйлівки (Катеринославщина) Ф. Корнієнко писав про Яворницького, що «хто з українців не знає щирого трудівника і печальника дорогої України! Його діла за його кажуть» [8, арх. -16124].

Резюмуючи, відзначимо досить активне входження Яворницького в соціум Наддніпрянської України кінця XIX — початку XX ст., його

широкі стосунки з представниками усіх верств тогочасного суспільства. Ці взаємини мали обопільний вплив. Вчений відіграв вагому роль у формуванні й зміцненні соціальної мережі української науки, культури та національного руху у зазначений період. Введення у науковий обіг нових джерел (передусім особистого походження) сприятиме подальшому розширенню і наповненню конкретними персонажами соціального контексту, в якому жив і творив Д.І. Яворницький.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.В.* Книга Д.І. Яворницького «Історія села Фаліївки-Садової» // Вчений-подвижник. — Д., 1991. — С. 46–49.

2. *Абросимова С.В.* Имя «Котовка» и его владельцы Алексеевы. / С.В. Абросимова, В.В. Буряк // Мир усадебной культуры. — Симферополь, 2005. — С. 3–11.

3. *Академік Д.І.* Яворницький і перша вища гірничо-шахтарська школа України: Документи і матеріали / За заг. ред. проф. Г. К. Швидько. — Д., 2004.

4. *Бровко А.С.* Яків Новицький та його імениті предки. / А.С. Бровко, Б.А. Бровко — Запоріжжя, 1997.

5. Вчений-подвижник: Матеріали наук.-пр. конф., присв. 135-річчю з дня народження Д.І. Яворницького. — Д., 1991.

6. Г.П. Алексеев: Некролог // Приднепровский край. — 1914. — 16 февр.

7. Гуманітарний журнал. — 2002. — № 2.

8. Дніпропетровський історичний музей. ВР. — Ф. 10.

9. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. — Д., 1992.

10. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 1997. — Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького;

11. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 1999. — Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького;

12. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 2005. — Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького;

13. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 2005. — Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького.

14. *Журба О.І.* Діяльність Д.І. Яворницького в катеринославській «Просвіті» // Питання історії України: історико-культурні аспекти. — Д., 1992. — С. 104–112.

15. *Журба О.І.* Сторінками катеринославської «Просвіти» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Д., 2001. — Вип. 1. — С. 133–153.

16. *Журба О.І.* Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та мало-відомі сторінки. — Д., 2006. — Вип. 3. — С. 147–154.
17. *Іваннікова Л.В.* Д.І. Яворницький та Я.П. Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне і загальне в історії. — Д., 1995. — С. 14–16.
18. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. — М., 2004.
19. *Ковальський Н.П.* Из истории Екатеринославской учёной архивной комиссии (1903 — 1916 гг.) / Н.П. Ковальський, С.В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. — М., 1989. — С. 52–57.
20. *Колесник І.І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) — Х., 1995. — С. 44.
21. *Кочергін І.О.* О.М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини ХІХ століття. — Д., 2003.
22. *Кочергін І.О.* Д.І. Яворницький і О.М. Поль: долі, пов'язані з історією Придніпров'я // Грані. — 2005. — № 5. — С. 32–33.
23. «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии» (1904–1915): Біобібліографічний довідник / Уклад.: С.В. Абросимова, О.І. Журба, М.В. Кравець. — К., 1991.
24. Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. — Запоріжжя, 2002.
25. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. — Д., 2005. — Вип. 3.
26. *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. — Симферополь, 2005. — С. 9.
27. Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова — первого губернатора Екатеринослава. — Одесса, 1999–2003. — Вып. 1–4.
28. *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Поль. — Д., 2002.
29. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наук. читань Д.І. Яворницького. — Запоріжжя, 1993.
30. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-ліття ХІІ Археологічного з'їзду. — Д., 1995.
31. *Савчук В.С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Д., 2005. — С. 5–20.

32. *Світленко С.І.* Біля витоків українського національного самоусвідомлення в дореволюційному Катеринославі // *Грані*. — 2005. — № 5. — С. 11–20.

33. *Світленко С.І.* Д.І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. — Д., 2005. — С. 21–34.

34. *Селунская Н.Б.* Методологическое знание и профессионализм историка // *Новая и новейшая история* — 2004. — № 4. — С. 38.

35. *Синельников В.В.* Д.І. Яворницький у колі фаліївських друзів // *Грані*. — 2005. — № 5. — С. 33–36.

36. *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. — Д., 2002.

37. *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996.

38. *Еварницький Д.И.* Первый екатеринославский губернатор // *Исторический вестник*. — 1887. — № 6. — С. 630–638.

39. *Еварницький Д.И.* Иван Максимович Синельников — первый екатеринославский правитель (1784–1788 гг.) // *Екатеринославские губернские ведомости*. — 1889. — №№ 8, 9, 11.

40. *Еварницький Д.И.* И.М. Синельников перед судом истории // *Исторический вестник*. — 1896. — № 4. — С. 317–320.

41. *Еварницький Д.И.* История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда. — СПб, 1892.

42. *Еварницький Д.И.* Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уездов (в имении А.Н. Синельникова, Михайлове-Апостолове, и хуторе О.В. Волковой) // *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. — М., 1901. — Т. 1. — С. 718–735.

43. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. — 3-є вид., випр. і доп. — Д., 2005. — Ч. 1.

44. *Яременко І.І.* Д.І. Яворницький: археологічні дослідження 1905–1907 рр. // *Гуманітарний журн*. — 2002. — № 2. — С. 53–57.

Надійшла до редколегії 31.10.2007 р.